

MULTICULTURALISM AND INTERCULTURALISM – WHAT NEXT

Radomir Arsić

University of Pristina-Kosovska Mitrovica, Teachers Education Faculty in Prizren-Leposavic,
raca13ar@gmail.com

Abstract: When you read the statement by Angela Merkel, former Chancellor of the Federal Republic of Germany, that multiculturalism in Germany is a fraud, or rather a "lifelong lie", then you have to ask yourself what globalization and the persistent promotion of "human rights" as the "new Bible" of liberal democracy in Western countries means for our country.

For this reason, we are obliged to shed light on concepts such as multiculturalism and interculturalism, to point out their virtues but also the shortcomings that have emerged in their development, and which have had a great impact on our education.

Namely, multiculturalism indicates the existence of two or more cultures in the same space and focuses on describing their differences, while interculturalism involves comparing the cultures, opinions, and ideas of two or more cultures, as well as their mutual influence.

Keywords: culture, multiculturalism, interculturalism, education

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И ИНТЕРКУЛТУРАЛНОСТ – ШТА ДАЉЕ

Радомир Арсић

Универзитет у Приштини-Косовској Митровици, Учитељски факултет у Призрену - Лепосавићу
raca13ar@gmail.com

Резиме: Када прочитате изјаву Ангеле Меркел, бивше канцеларке СР Немачке да је мултикултуралност у Немачкој превара односно „животна лаж“, онда се морате запитати шта глобализација и упорно протурање „права човека“ као „нове Библије“ либералне демократије западних земаља значи за нашу земљу.

Из тог разлога дужни смо да осветлимо појмове као што су мултикултуралност и интеркултуралност, да укажемо на њихове врлине али и недостатке који су се у њиховом развоју појавиле, а које су имале велики утицај на наше образовање.

Наиме, мултикултурализам указује на постојање две или више култура на истом простору и задржава се на описивању њихових различитости а интеркултурализам подразумева упоређивање култура, мишљења и идеја две или више култура као и њихов међусобни утицај.

Кључне речи: култура, мултикултуралност, интеркултуралност, образовање

1. МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И ИНТЕРКУЛТУРАЛНОСТ

Услед наглог развоја комуникационих технологија, интензивних миграција становништва, глобализације, постколонијализма, поновне афирмације националних мањина и друштвених покрета за признавање посебних идентитета појавио се појам мултикултуралност. Овај појам се прво појавио у Канади и било је потребно доста времена како би он постао препознатљив. Као програм експлицитне политике заштите партикуларних култура и културних идентитета после Канаде проширује се на Аустралију, Велику Британију и САД. Идеја једнако вредних свих (сваке) културе основна је (филозофска) идеја мултикултуралности (“Мање је познато да су multikulturalizam zazivali, ako ne i izmislili, kanadski Slaveni na Prvoj konferenciji kanadskih Slavena 1965. godine. Protestirajući protiv savezne Kraljevske komisije o dvojezičnosti, upozoravali su da je Kanada dom više jezika i kultura, a ne samo engleske i francuske (Mesić 2002, 56)“). Мултикултуризам је правац који се залаже за посебно признавање мањинских култура унутар доминантне културе. Лабус наводи да је мултикултурализам уз све своје теоријске аспекте, политичка а не културна парадигма. Мултикултурализам је политика културе а не култура сама (Labus, 2010). Наиме, показује се да је с аспекта културе концепт мултикултурализма (као политички а културни пројект) савременом друштву непримеран и регресиван јер се појављује као облик политичког регламентирања (законског уређивања) културе (макар и као оправдана заштита неких колективних права). Међутим у савременим процесима глобализације овај модел културе једва да може да опстане јер он мења сам основни појам културе. Многбројне критике мултикултурализма наглашавају комплексност његове примене у пракси упозоравајући на велику могућност сегрегације, недостатка међусобног разумевања као и угрожавања права појединце унутар мањинских

заједница. Проблем дефинисања мултикултурализма већим делом је узрокован тешкоћама које настају у дефинисању и схватању појма културе. Из тог разлога мултикултурализам се сматра контраверзним појмом, али тај епитет је добио због разилажења око дефинисања самог појма, наиме проблем лежи у томе што се реч мултикултурализам користи у више различитих сврха: дескриптивну, аналитичку и нормативну, и због тога он као концепт може представљати мешавину између онога што би требао бити.

Мултикултурализам се као дескриптиван појам односи на друштво у којем се више различитих култура интегрира у јавном простору (школама, предузећима итд.), а као нормативан појам на друштво у којем су усвојене норме у прилог такве социјалне интеракције које се темеље на дубоком уважавању различитих културних идентитета који међусобно комуницирају у јавном простору а који су једнако вредни и сматрају се богатством дотичног друштва (Veljak, 2017). Данас се раздвајају појмови мултикултуралност и мултикултуралистички где би први појам означавао емпиријски утврђену чињеницу о постојању културно различитих група, а мултикултуралистички би означавао позитивну оријентацију владајућих политичких снага према различитим културама. Али без обзира на то данас мањинске културе све јасније изражавају потребу за признавањем и прихватањем. Кумлицка савремени приступ мултикултурализму описује као нову фазу у развоју људских права које су произашле из просветитељског либерализма и универзалног дискурса о људским правима, он те промене описује као револуцију људских права (Kumlicka, 1995, 2007. према Vukobratović, 2023). Чакир наводи да мултикултурализам има за циљ признавање мањинских група као посебних заједница са сопственим удружењима и друштвеном инфраструктуром (Sakir, 2021).

Амерички конзервативни критичари у мултикултуралном образовању виде нарушавање националног јединства односно „балканизације“ америчке државе. Интензивне миграције, глобализација „западног света“ и немогућност асимилације довео је до појаве да се многобројни захтеви мултикултурализма преиспитују. Када у дневним новинама прочитате изјаву Ангеле Меркел, бивше канцеларке СР Немачке да је мултикултуралност у Немачкој превара односно „животна лаж“(15.12.2015 године на страначкој конференцији Хришћанско-демократске уније, објављено у Новој српској политичкој мисли 15.12.2015.) и када имате у виду њену претходну изјаву из 2010. године где је за мултикултуралност рекла да је „тотални неуспех“ онда се запитате шта се у међувремену променило у односима између немачког друштва и свих оних који су се доселили у Немачку. Наводи даље Меркелова: „Наравно постоји склоност да се каже: Хајде да усвојимо концепт мултикултуралности и живимо срећно једни поред других и будемо срећни што живимо једни с другима. Али тај концепт је пропао, он је пропао у потпуности“(2010). Након тога некадашњи председник Француске Никола Саркози, даје изјаву да је мултикултурализам промашен концепт, и позвао је на обнављање француског идентитета речима „Превише смо били усредсређени на идентитет особа које долазе, а недовољно на идентитет државе која их је примила“ (Nicolas Sarkozy Declares Multiculturalism had failed, The Telegraph” 11.02.2011). Нешто слично изјављује и Дејвид Камерун енглески премијер који даје изјаву да је дугогодишња политика Енглеске била промашај и позвао је на бољу интеграцију младих Муслимана у сврху лакше борбе против растућег „домаћег“ екстремизма (“BBC News”, 05.02.2011), а у сличном тону говорили су и биле запажене изјаве бившег премијера Шпаније Хозе Марија Азнара (Josea Marie Aznara) и Аустралије Џона Хаварда (John Howard) о томе да политике мултикултурализма нису биле успешне у интеграцији имиграната. Према Фукујами, крај XX века показао је да политике идентитета својом радикализацијом доводе до дељења, фрагментације на уске групне идентитете унутар либералних демократија. „Јавним признањем уских групних идентитета, они се све више хомогенизују изнутра, те постају самодовољни идентитети који избегавају комуникацију са другим таквим идентитетима и са државом заједницом као целином” (Fukujama 2022, према Милсављевић Стевић, 2025). Такође, „радикализацијом политике идентитета уске етно-културне групе почињу да живе, у једној те истој држави, све више и више једне поред друге или независно једне од других” (исто).

Из овог погледа посматрано мултикултурализам показује становиште либералне демократије која наводно брине о стању људских права а истовремено даје теоријски *carte blanche* глобалистичком (америчком) капиталу и његовој неограниченој империјалној „бризи# за цели свет уопште се не упуштајући у разматрање његове катастрофалне последице по остатак света и на цели свет. Међутим Брајан Бари (Barry Brian) сматра да је мултикултурализам настао на наслеђу марксистичке политичке филозофије јер је “крај историје” проузроковао и то да је либерална левица за своје референтно поље изабрала разне облике релативизма и постмодернизма међу којима је, заговарањем политике признања различитости идентитета, мултикултуралност имала посебно место (Mesić, 2006). Као што је речено, два културна антипода, глобална култура и мултикултурализам иако супростављени у својим основним или темељним интенцијама представљају негацију изворног значења културе. Из тог разлога мултикултура је затворена и довољна самој себи, њена граница остаје у постојећем, што представља супротност самој бити културе. Без утопијског трансцендирања и прожимања са другим културама и вредностима, култура остаје само своја негација. За

разлику од мултикултурализам који установљава једнакост различитих култура и њихову самодовољност појављује се транскултуралност која заговара принцип интерференције поседовања и дисперзије симболичких вредности једне културе у пољу других култура (Epstein, 2007). Културу можемо дефинисати као скуп модела понашања, јединствених ставова, вредности и правила који се преносе са генерације на генерацију и уче нас како да живимо и опходимо се према другима, Према Бугарском „сва је култура створена захваљујући језику, кроз језик а у великој мери и у језику” (Bugarski, 2005, према: Вилимоновић, Бакић Мирић, 2024.). Због тога Бакић Мирић (Bakić-Mirić, 2020) наглашава: „да бисмо разумели културу или особу која припада некој културолошкој заједници, поред видљивих аспеката културе морамо разумети и њене невидљиве аспекте (у које, између осталог спадају вредности, погледи на свет) којима се у већини случајева површно приступа, а који су заправо узрок неспоразума у интеркултуралној комуникацији.”. Интеркултурална комуникација се односи на процес комуникације који се одвија између припадника двеју или више различитих култура.

Култура која стваралаштвом себе одржава и уздиже има свој специфичан симболички језик и епистемологију, она се не може спознати а да се истовремено и сама не мења. Култура, међутим као друштвено историјска, антрополошка феноменологија битно је одређена вредностима, нормама, институцијама и производима свога стваралаштва. Нова теоријска и практична парадигма културе, као човекове моралне снаге и одговорности за свет, заснована је на универзалном начелу „признавања права и достојанства свих људских бића, као и на признавању застарелих идеологија етничке и расне хијерархије” (Kumlička, 2007). Према Гиденсу (Giddens, 2007), социолошка употреба појма културе означава начин живота појединца. Она обухвата невидљиве аспекте уверења, идеје и вредности према којима се формирају њени садржаји, односно видљиви аспекти, објекти, симболи и технологије. Морамо знати да се појам културе разликује од појма друштва, јер друштво означава заједницу која је у складу са културом. Хараламбос (Haralambos, 2002) дефинише културу као детерминанту која у великој мери одређује како чланови одређене културе мисле и осећају. Он указује како чланови одређене културе постају несвесни своје културе због тога што она постаје део њих самих. Бројне су дефиниције културе и све оне зависе од угла посматрања и самог концепта, појам културе настао је још давне 1871. године од стране антрополога Тејлора (Edward B. Taylor), и она сугерише да култура или цивилизација у свом најширем етнографском смислу обухвата сложено целину састављену од знања, веровања, уметности, морала, закона, обичаја и свега оног што је човек стекао путем својих навика и способности (Taylor, 1973 према Vukobratović, 2023). Према Sablić (2014, према Vukobratović, 2023) култура у најширем смислу представља неговање природних способности човека за стварање материјалних и духовних добара који се преносе учењем са старијих генерација на млађе.

2. ОБРАЗОВАЊЕ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ

Већ смо навели колико је комплексно дефинисати појам културе, још комплексније је дефинисати мултикултурализам, јер се он заснива на одређењу појма културе. Када се ради о националним мањинама тешко је ускладити права која ће их штитити, колективних права и индивидуалних права појединца када се нађу на супротним странама неког проблема, није лако дефинисати решење које би било добро у свим ситуацијама јер као и увек, када се ради о људима јако тешко је пронаћи решење прихватљиво за све, поготово када се ради о заједницама које укључују велики број различитих мањина. Представљање западне културе као врхунца цивилизације уз истовремено признавање другачијих култура примитивним или неразвијеним било је уобичајено у либералном капитализму и конзервативном дискурсу западног света. Најречитији је пример учења америчке историје у САД-у која започиње откривањем Америке, без чињенице, односно не узимајући је у обзир претходну историју домородаца – Индијанаца, њихових открића и изума, признајући само белачку колонијалну и расистичку историју. Конзервативни противници окривљују мултикултурализам за нарушавање америчког националног јединства и културног идентитета, па се појављује и мишљење да је мултикултурализам у ствари последица неуспеха плана интеграције црначког (Афро-Американаца) становништва у школски систем.

При разматрању значаја мултикултурализма у настави, на самом почетку потребно је дефинисати и значење појма мултикултурално образовање. Мултикултурално образовање осмишљено је са тенденцијом да предочи да постоје разлике међу културама и да настава треба да буде осмишљена тако да нагласак на поштовању различитих култура буде очигледан. Такође, заговорници мултикултуралног образовања подвлаче да су циљеви мултикултуралног образовања засновани на изградњи односа, унапређивању разумевања, подршци самопоимању, развоју мултикултуралне климе у школама и наставним плановима и програмима који подстичу мултикултуралну свест (Alismail, 2016, према: Миловановић, Филипови, 2023.). Учење у мултикултуралном окружењу обогаћује ученичко искуство и пружа им прилику да размењују сазнања и шире своје видике.

Образовање које је имало улогу социјализације и култивирања осећања националног идентитета кроз буђење мањинских заједница, пре свега Афро-Американаца постаје са њихове стране спорно, наине они тврде како овакав састав само продубљује неправду и њих ставља, као мањину, на маргину. Због тога они захтевају преусмеравање образовања на признавање и афирмацију етничких и културних различитости (Parekh, 2006). Образовни систем треба да пружи прилику за упознавање историје, социјалне структуре, културе и других посебности културних и политичких заједница како би се могла разумети сопствена култура и на крају и самог себе. Мултикултурна образовна политика која следи принцип олакшавања мањинама у односу на друге, на крају, ипак, доводи до конфротације – уводи дискриминацију оних који не припадају мањинским групама.

У интеракцији образовање-друштво-култура образовање се показује као чинилац који остварује следеће улоге: (а) образовање је преносилац доминантне културе; (б) образовање је према владајућим друштвеним постулатима и вредностима „некритично“ – оне се прихватају, преносе и о њима се не расправља; (в) образовање промовисањем одређених културних садржаја и вредности намеће развијање тзв. пожељног културног обрасца; (г) културне поруке и вредности, као и начин њиховог преношења кроз образовни процес, могу, условно, утицати на формирање два типа идентитета: отвореног идентитета, који прихвата различитости и чистог идентитета, нетолерантног према различитостима (Трифунковић, 2012).

Деловање мултикултуралног образовања према Банксу (Banks, 1999) може се одредити кроз опис у пет области деловања:

1. Интеграција садржаја – увођење материјала и садржаја, концепата и вредности различитих култура;
2. Конструкција знања – мултикултурално образовање подразумева реконструкцију знања;
3. Педагогија једнакости и праведности – увођењем различитих метода подучавања ради прилагођавања културним разликама;
4. Смањење предрасуда – мењање ставова ученика према расним и етничким разликама; и
5. Оснажујућа школска култура – односи се на стварање школског амбијента који оснажује припаднике различитих етничких група.

3. ИНТЕРКУЛТУРАЛНОСТ

Разлика између мултикултурализма и интеркултурализма је у односу на културу у којем она не губи своја посебна обележја већ учествује у међусобном додиру више култура, односно изграђује културну синтезу. Концепт интеркултурализма уводи Европско веће седамдесетих година XX века због све већих миграција које се одвијају на простору Европе (Hrvatić, 2007). „Како је већина друштва и историјски и савремено разнолика, појавом миграцијских процеса она постаје место сусрета различитих традиција, вредности и образовних пракса“ (Drandić, 2012). Интеркултурализам је у својој суштини рационалан јер се може догађати само међу људима а самим тим и он подразумева постојање и живот са другим културама а не само поред њих. Интеркултурализам се односи на филозофију уважавања и прожимања, заштиту мањина, социјално угрожених али и на разумевање разних међузависности различитих култура.

Основна питања интеркултуралног образовања произилазе из прихваћеног односа односно става према мултикултуралном друштву, овде је битан интеракцијски однос а пажња је усмерена више на однос које индивида (и/или колективитет) има са другим или другачијим културама које егзистирају у том друштву. На тај начин се уважава дијалог који има темеље у заједничкој и разумљивој комуникацији између група, дубоко различитим и у њиховим интересима, понашању, култури, језику итд. Интеркултуризам није само предмет проучавања различитих дисциплина већ и могућност да научимо нешто о другима и другачијима од нас. „Различитости се односе на вредности, на визији света и значење о важности људи у свету где циљ није тражење најмањих заједничких правила суживота, већ полагање од онтолошке димензије особе и преношење различитости на битну једнакост. Тежиште постаје откривање оригиналности сваке особе што се може постићи једино ако смо спремни и желимо, односно знамо победити етноцентричне ставове и дискриминирање свега оног што се односи на познате моделе понашања, суочавајући се с процесима и односима у којима неће бити одбијања и омаловажавања „другога“, већ поштовање, уважавање и прихватање“ (Piršl 2007, према Миловановић, Филиповић, 2023). Неки пак аутори наглашавају да је основни циљ интеркултурног образовања да подстиче и подржава способност деце да функционишу у друштву које је мултикултурално и да буду активни у критичком преиспитивању друштвених пракси и у њиховом мењању (Zeszotarski 1998, према Миловановић, Филиповић, 2023).

Заједнице које различитост схватају као вредност, дају подршку интеркултурализму кроз процес образовања и васпитања. У скоро свим реформама образовног процеса или школских реформи он добија значајно место јер се он одређује као прекретница система образовања у XX веку. До тада су се спроводили посебни програми за ученике различитих култура, а после осамдесетих година 20. века те различитости улазе у

опште образовање за сву децу. И данас се пред образовањем и васпитањем за интеркултуралност постављају одређена очекивања као што су доприноси решавању конфликта између различити културни група, заштита људска права свих група, развијање свести о сопственом идентитету уз уважавање различитости и допринос демократији и подстицање слобода. Најкраће речено, „питање интеркултурализма је питање васпитања за алтруизам, сношљивост, васпитање за мир, признање и поштовање различитости, демократски суживот и васпитање за људска права“ (Miliša, 2008, према: Tadić, 2016). Као место где се одиграва интеркултурално образовање незаобилазну улогу има школа. „Школа је огледало мултирелигијских и мултикултуралних дешавања, она може постати поље сукоба или простор помирења младих различитих религија и култура“ (Ninčević, 2009, према: Tadić, 2016).

У остваривању васпитања и образовања за интеркултуралност, истакнута су три могућа приступа интеркултуралном курикулуму: модели усмерени на садржај програма, модели усмерени на ученике и модели усмерени да друштвене промене (Hrvatić, 2011, према: Tadić, 2016). Све то доводи до чињенице да у Европи не постоји заједнички модел васпитања и образовања за интеркултуралност чиме се поставља захтев свакој појединачној држави да сама пронађе адекватан модел према контексту који је њима прихватљив и да га активно спроводи.

4. ЗАКЉУЧАК

Како би дошли до сагласности о мултикултуралном моделу који пристаје савременом, либералном друштву треба назначити шта је у досадашњим политикама мултикултуралности (пре свега на критику политичара са Запада) било лоше и неприменљиво друштвеним изазовима XXI века. Овде, пре свега требамо да преиспитамо различитости базиране на хришћанској традицији која преовладава на западу, као и предложена разматрања која су одустала од посматрања етничитета као вредност и политички супстрат у либералној теорији и пракси. Међутим, стоји чињеница да мултикултурализам није тековина и није настала у западном свету, већ је пре свега резултат историјског континуитета развоја човечанства. Либералне државе, кроз промоцију мултикултурализма супростављају се мишљењу да нове групе миграната како би избегли сукобе морају да усвоје обичаје, вредности и веровања домицилног друштва у који су дошли. Зато кажемо да је некада било врло распрострањено мишљење да ће се једно друштво дезинтегрисати уколико не постоји заједнички систем вредности, уколико вредности не држе на окупу различите групе, при чему се као основа узима вредности земље домаћина. Либерални приступ мултикултурализму није монолитан, тако да многи истраживачи указују у својим истраживањима увиђају чињеницу о непопустљивом и без додира западне културе и миграната из источне Европе и Мале Азије. Западне европске земље су пре свега развије моделе асимилације који су били спремни за мигранте за прихватање вредности и културе домицилне државе у коју се усељавају.

Крајем XX века истраживачи све смелије изражавају сумњу у будућност политика заснованих на мултикултуралности и предвиђају да ће регионални и глобални конфликти у свету померити са етничког и националног на верски и цивилизацијски (овде се пре свега мисли на исламски фундаментализам). Чомски се прибојавао конфликта између истих актера, али узроке не налази у идеологизацији и верском фундаментализму, већ у економском империјализму Запада и све израженијој социјалној дистанци између Севера и Југа, односно Запада и Истока (Chomsky, 1994). Мултикултуралност традиционалних империјалних држава имала је основу искључиво у колективном идентитету и код њих се није придавао велики значај ни индивидуалности нити се обраћала пажња на признавање и остваривање индивидуалне слободе и права, јер у њима је слободан био само један или у најбољем случају, неколико, мада ни они на начин на који слободу познаје савремено друштво. Њихов појам мултикултуралности се разликује од либералног обрасца мултикултуралности.

Оптимистична предвиђања либералних теоретичара мултикултурализма од 1970-их до 1990-их као алтернативе хијерархијама, расизму, дискриминацији и сегрегацији мањинских група често су предмет критике у последње две деценије. Неки теоретичари, аналитичари и политичари говоре о крају мултикултурализма, али последњих година примећујемо пораст контрааргумената заговорника који указују на примере успешних ефеката мултикултурализма у пракси. Неуспех мултикултурализма чак повезују и неке крајње десничарске групе, као и (нео)конзервативне политичке странке, са порастом тероризма. У том контексту, сусрећемо се са примерима „антилогике“, на пример: тежили смо мултикултурализму, добили смо тероризам (Рајник, 2014).

Што се садржаја о мултикултурализму тиће у нашим наставним програмима (Републике Србије) они су много више фокусирани на различитост и поштовање различитих култура које постоје у земљи, при чему је фокус на инклузији мањинских група и промоцији мултикултурализма као опште вредности. У наставном програму који се примењује код нас мултикултурализам се више повезује са универзалним (или општим)

вредностима као што су поштовање, сарадња и равноправност, у односу на друге програме који се примењују у другим државама.

ЛИТЕРАТУРА

- Banks, J. A. (1999). *An Introduction to Multicultural Education*, 2nd ed., Allyn & B Bacon, Boston
- Bašić, G. (2018). *Multikulturalizam i etnicitet*, Institut društvenih nauka, Beograd
- Braić, L. (2022). *Multikulturalnost-društvo-odgoj/obrazovanje*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
- Cakir, R. (2021). *Liberal Multiculturalism and Human Rights Discourse: The Contribution of Will Kymlicka*. *Liberal Düşünce Dergisi*, 26(102), 85-103. <https://doi.org/10.36484/liberal.892404>
- Chomsky, N. (1994). *World Orders, Old and New*, London
- Epstein, M. (2007). *Transculture*. – International Society for Universal Dialogue. URL: <http://glossary.isud.org/>
- Gidens, A. (2007). *Sociologija*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Haralambos, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*, Goleden marketing, Zagreb
- Hrvatić, N., Piršl, E. (2007). *Kurikulum pedagoške izobrazbe učitelja*. U: *Kurikulum: teorije-metodologija-sadržaj-struktura*. Zagreb: Školska knjiga. str. 333-356.
- Kymlicka, W. (2007): *Introduction: The Globalization of Ethics*. – In: *The Globalization of Ethics: Religious and Secular Perspectives* / eds. W. Kymlicka, W. M. Sullivan. – New York: Cambridge University Press, pp 1-17.
- Labus, M. (2010). *Filozofske primedbe multikulturalizmu*, U *Kultura, drugi, žene-* Institut za društvena istraživanja u Zagrebu Hrvatsko filozofsko društvo Plejada d.o.o., Zagreb, str. 129-160
- Mesić, M. (2006). *Multikulturalizam*. Zagreb: Školska knjiga
- Миловановић, А., Филиповић, А. (2023). *Мултикултурализам у наставним програмима разредне наставе у Републици Србији и Мађарској*, *Норма*, XXVIII, Vol. 28, 2/2023, Нови Сад, стр. 197-209
- Milosavljević-Stević, M. (2025). *Integrativni multikulturalizam u bivšoj Jugoslaviji*, *Politička revija*, vol. 83, broj 1/2025, str. 189-209, Beograd
- Pajnik, M. (2014). *Multikulturalizem pro et contra: Kritika liberalne perspektive in populistično-demagoške denunciacije*, Institut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Ljubljana
- Parekh, B. (2006). *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory (Second edition)* Palgrave Macmillan
- Tadić, V. (2016). *Izazovi kulturalizma i interkulturalizma*, završni rad, Univerzitet u Rijeci, Filozofski fakultet, odesk za pedagogiju, Rijeka,
- Трифунковић, В. (2012). *Мултикултурализам и образовање: проблем плурализације идентитета*, Српска политичка мисао, Институт за политичке студије, бр.2, стр. 75-92, Београд,
- Veljak, L. (2017). *Multikulturalizam nasuprot fundamentalizmu*, *Filozofska istraživanja*, 37 (2017), 2; 221-229. doi: 10.21464/fi37201, Filozofski fakultet, Zagreb
- Вилимоновић, Ј. Бакић Мирић, Н. (2024). *Утицај стереотипа на интеркултуралну комуникацију*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини-Косовској Митровици, Vol. 54, broj 1, Косовска Митровица
- Vukobratović, L. (2023). *Multikulturalnost i obrazovanje: zagovori, prigovori i analiza primera*, Filozofski fakultet Osijek,